

ὁ λόγος ἀναπτύσσεται καὶ κρατύνεται παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ; μόνον διὰ τῆς παιδείας, ἥτις εἶνε ὁ ἄριστος τρόπος πρὸς δημιουργίαν πολιτῶν, τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν ἀνταξίων. « Ὅτι μὲν οὖν τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παιδείαν, οὐδείς ἂν ἀμφισβητήσειεν· καὶ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν οὐ γιγνόμενον τοῦτο βλάπτει τὰς πολιτείας. Δεῖ γὰρ πρὸς ἐκάστην πολιτεύεσθαι· τὸ γὰρ ἦθος τῆς πολιτείας ἐκάστης τὸ οἰκεῖον καὶ φυλάττειν εἴωθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς, οἷον τὸ μὲν δημοκρατικὸν δημοκρατίαν, τὸ δ' ὀλιγαρχικὸν ὀλιγαρχίαν· αἰεὶ δὲ τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας » (1).

Φυσικῶς τῷ λόγῳ ἡ ἀνατροφή ἐξηρτάτο ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἀπὸ τῆς πολιτείας· ἡ οἰκογένεια οὐδεμίαν ἐκέκτητο ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ τέκνου, ὅπερ, ἅμα γεννηθέν, δὲν ἀνῆκεν αὐτῇ πλέον. Ὅπως ὁ Πλάτων, οὕτω καὶ ὁ Ἀριστοτέλης φρονεῖ ὅτι ἡ ἀνατροφή τῶν πολιτῶν πρέπει νὰ ᾔηνε δημοσία, πάντῃ ἀπὸ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἐξαρτωμένη (2)· παραπονεῖται δὲ ὅτι ἐν τῇ ἐποχῇ αὐτοῦ ἐκάστη οἰκογένεια ἀνέτρεφε τὰ τέκνα αὐτῆς κατ' ἰδίαν μέθοδον καὶ ἐπιθυμίαν. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο περὶ τῆς ἰδιωτικῆς ἢ δημοσίας παιδείας, ὅπερ μέχρι τῆς σήμερον κυμαίνεται μεταξὺ γνώμων ἀντιθέτων καὶ θέλει κυμαίνεσθαι ἐπὶ πολὺν ἔτι χρόνον, δὲν ἦτο εἰς κατάστασιν νὰ λύσῃ πολλῶ μᾶλλον ἢ ἀρχαιότης, δι' ἣν ἀπέναντι τοῦ δημοσίου δικαίου τὸ ἰδιωτικὸν ἐλαχίστην ἐκέκτητο σπουδαιότητα. Ἡ ἀνατροφή πρέπει νὰ ᾔηνε δημοσία· τοῦτο ἦτο τὸ θεμελιῶδες παιδαγωγικὸν δόγμα τῆς ἀρχαίας πολιτείας, πέρα τοῦ ὁποίου οὔτε Πλάτων οὔτ' Ἀριστοτέλης ἠδυνήθησαν νὰ προβῶσιν οὐδ' ἐν βῆμα.

Ἡ ἐκπαίδευσις τῶν πολιτῶν, προπαρασκευὴ πρὸς ἀρετὴν καὶ βίον τὸν ἄριστον, ὀφείλει νὰ ᾔηνε διττή, προσήκουσα τουτέστιν εἰς βίον ἐλεύθερον καὶ βάνανσον. Καὶ ἡ μὲν πρώτη εἶνε νενομοθετημένη διὰ τοὺς ἐλευθέρους, τοὺς προωρισμένους εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς πολιτείας, ἡ δὲ δευτέρα διὰ τοὺς χειρώνακτας, ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν ὁποίων θέλουσι συντηρεῖσθαι οἱ πολιτευόμενοι· πρὸς τοῦτο « τὰναγκαῖα δεῖ διδάσκεισθαι τῶν χρησίμων, ὅτι δὲ οὐ πάντα, διηρημένων τῶν τε ἐλευθέρων ἔργων καὶ τῶν ἀνελευθέρων, φανερόν ὅτι τῶν τοιούτων δεῖ μετέχειν

(1) Πολιτ. Ζ', 1.

(2) Φανερόν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι (Αὐτόθι).

ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσῃ τὸν μετέχοντα μὴ βάνουσον. Βάνουσον δ' ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν, ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἄχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν ψυχὴν ἢ τὴν διάνοιαν. Διὸ τὰς τε τοιαύτας τέχνας, ὅσαι τὸ σῶμα παρασκευάζουσι χειρὸν διακείσθαι, βαναύσους καλοῦμεν, καὶ τὰς μισθαρνικὰς ἐργασίας· ἄσχολον γὰρ ποιῶσι τὴν διάνοιαν καὶ ταπεινὴν » (1).

Τῆς ἐλευθέρως τῶν νέων παιδείας τὰ στοιχεῖα εἶνε τέσσαρα: γράμματα, γυμναστική, μουσική, τέταρτον δὲ παρά τισιν ἡ γραφικὴ· καὶ ἡ μὲν γραμματικὴ καὶ ἡ γραφικὴ εἶνε στοιχεῖα χρησιμώτατα διὰ τὴν ἀνατροφὴν, ἡ δὲ τρίτη συμβάλλεται τὰ μάλιστα, κρατύνουσα τὴν σωματικὴν ρώμην. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν μουσικὴν, ὑπάρχουσιν ἀμφιβολίαι περὶ τῆς ἀληθοῦς αὐτῆς σκοπιμότητος· καὶ οἱ μὲν θεωροῦσιν αὐτὴν ἐπωφελεῖ, ἕτεροι δὲ μόνον ἀπλοῦν ἡδονῆς μέτρον καὶ τερψίθυμον ἐν τῇ σχολῇ ἡμῶν ἀπόλαυσιν. Ἡ μουσικὴ δὲ πρέπει νὰ ἦνε τοιαύτη, ὥστε νὰ δύνηται νὰ ἐμπνέῃ γενναῖον καὶ ἀρρενωπὸν τοῖς πολίταις φρόνημα, καὶ τοιαύτη εἶνε ἰδίως ἡ δωρικὴ, περὶ ἧς « πάντες ὁμολογοῦσιν ὡς στασιμωτάτης οὔσης καὶ μάλιστα ἠθὸς ἐχούσης ἀνδρείον ». Διὰ τῆς τοιαύτης σοβαρᾶς καὶ ἐμψυχοῦς ἀρμονίας πρέπει νὰ συντελῆται ἡ μουσικὴ παιδεία τῶν νέων· αὕτη δὲ πάλιν πρέπει νὰ παραλλάσῃ κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους τῆς ἡλικίας· « οἷον τοῖς ἀπειρηκόσι διὰ χρόνον οὐ ρῆδιον ἄδειν τὰς συντόνους ἀρμονίας, ἀλλὰ τὰς ἀνειμένας ἢ φύσις ὑποβάλλει τοῖς τηλικούτοις » (2). Δι' ἀνατροφῆς, σκοπούσης οὐχὶ τὴν χρησιμότητα, ἀλλὰ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν, κρατυνομένου τοῦ ἠθικοῦ τῶν πολιτῶν σθένους, καθίστανται οὗτοι ἄξιοι τοῦ προορισμοῦ αὐτῶν, στοιχεῖα συντελοῦντα πρὸς τὴν ἀκμὴν καὶ εὐδαιμονίαν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας.

Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν φαίνεται ἀποδίδων μεγάλην σημασίαν εἰς τοὺς τύπους τοῦ πολιτεύματος. Καὶ αὐταὶ αἱ ὀρθαὶ πολιτεῖαι, βασιλεία, ἀριστοκρατία, πολιτεία, κατὰ τοσοῦτον εἶνε τοιαῦται, καθ' ὅσον ἐπιτυχῶς δύνανται νὰ λειτουργήσωσιν. Ἴν πᾶσι τούτοις τοῖς πολιτεύμασιν ἐπιτυχῶς δύναται νὰ πραγματοποιηῇ ἡ κοινωνικὴ εὐδαιμονία, ἀλλ' ἐν τούτοις δὲν εἶνε ἀναπόφευκτοι βάσεις ἀγαθοῦ πολιτικοῦ βίου· ἐκεῖνο,

(1) Πολιτ. Ζ', 2.

(2) Πολιτ. Ζ', 7.

ὅπερ καθίστησι πολίτευμά τι χρήσιμον, εἶνε οὐχὶ ὁ τύπος αὐτοῦ, ἀλλ' ἡ οὐσία. Τούτου δ' ἕνεκα ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ προνοῇ περὶ τῆς οὐσίας μᾶλλον ἢ περὶ τῶν τύπων τῶν πολιτευμάτων, πρέπει νὰ ἀσχολῆ αὐτὸν μᾶλλον ὁ ἐσωτερικὸς ὀργανισμὸς τῆς κοινωνίας ἢ ὁ ἐξωτερικὸς τύπος τοῦ πολιτεύματος, ἠθικὸν δὲ σύμβολον νὰ ἔχη ἀείποτε τὸ πᾶν μέτρον ἄριστον. « Ἐν ἀπάσαις δὴ ταῖς πόλεσιν ἐστὶ τρία μέρη τῆς πόλεως, οἱ μὲν εὐποροὶ σφόδρα, οἱ δὲ ἄποροι σφόδρα, οἱ δὲ τρίτοι οἱ μέσοι τούτων. Ἐπεὶ τοίνυν ὁμολογεῖται τὸ μέτριον ἄριστον καὶ τὸ μέσον, φανερὸν ὅτι καὶ τῶν εὐτυχημάτων ἢ κτηῆσις ἢ μέση βελτίστη πάντων· ῥᾶστη γὰρ τῷ λόγῳ πειθαρχεῖν· ὑπέρκαλον δὲ ἢ ὑπερίσχυρον ἢ ὑπερευγενῆ ἢ ὑπερπλούσιον ἢ τάναντία τούτοις, ὑπέρπτωχον ἢ ὑπερασθενῆ καὶ σφόδρα ἄτιμον, χαλεπὸν τῷ λόγῳ ἀκολουθεῖν. Γίγνονται γὰρ οἱ μὲν ὑβρισταὶ καὶ μεγαλοπόνηροι μᾶλλον, οἱ δὲ κακοῦργοι καὶ μικροπόνηροι λίαν » (1).

« Πολλὰ μέσοισιν ἄριστα, μέσος θέλω ἐν πόλει εἶναι »,

τοῦτο τὸ γνωμικὸν τοῦ Φωκυλίδου πρέπει νὰ ἦνε σύμβολον ἐν πάσῃ ἀληθεῖ πολιτείᾳ, ἣτις τότε μόνον εὐδαιμονεῖ, ὅποταν ἐν αὐτῇ πρωτεύῃ ἢ μέσῃ τάξις. Μεγίστη εὐτυχία εἶνε, ἂν οἱ κρατοῦντες ἐν τῇ πολιτείᾳ κέκτηνται περιουσίαν μέσην καὶ ἱκανήν, ἄλλως, ὅπου ὀλίγοι μόνον τυγχάνουσιν ὄντες πλούσιοι, ὁ δὲ πολὺς κόσμος εἶνε πένητες, ἐπέρχεται ἀνισοσταθμία, καὶ ἐντεῦθεν μεταβολαὶ καὶ ἐπαναστάσεις ἢ ὀλιγαρχία ἄκρατος ἢ τυραννίς, ἀπόρροια οὕσα τῆς δημοκρατίας τῆς νεανικωτάτης, ἐνῶ ἐκ τῶν μέσων πάνυ δυσχερεῖς καθίστανται αἱ πολιτικαὶ μεταβολαί· διὰ τὴν αὐτὴν δ' αἰτίαν αἱ μεγάλαι πόλεις εἶνε ἀστασιαστότεραι, διότι ὑπερβάλλει ἐν αὐταῖς ἢ μέση τάξις, συγκρατοῦσα τὰ ἄκρα· ὡσαύτως αἱ δημοκρατίαι εἶνε ἀσφαλέστεραι τῶν ὀλιγαρχιῶν, διότι ἐν ταῖς πρώταις ἢ μέση τάξις εἶνε πολυπληθέστερα καὶ κραταιότερα, πλειόνων ἀπολαύουσα δικαιωμάτων ἢ ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις, ἐν αἷς, ὅποταν, μὴ ὑπαρχούσης μέσης τάξεως, οἱ ἄπειροι καταστῶσι πολυπληθέστεροι, ἐπέρχεται κακοπραγία, ἄγουσα εἰς τὴν ἐπανάστασιν καὶ τὴν ἀπώλειαν.

Ἡ πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν ἔχει τὴν λαμπρότητα οὐδὲ τὴν χάριν ἢ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς πλατωνικῆς· ἀλλ' εἶνε πραγματικώτερα,

(1) Πολιτ. Δ', 41.

συμφωνοτέρα δὲ πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τὴν ἀποστολὴν αὐτῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ· δὲν ἀναζητεῖ ἐν ἄλλοις κόσμοις τὰ ἀνέφικτα, ἀλλ' ἀρέσκειται εἰς τὰ καθεστῶτα, ἅπερ προσπαθεῖ μόνον νὰ προαγάγῃ καὶ βελτιώσῃ. Ἐν ἡ Πολιτεία τοῦ Πλάτωνος, μεθ' ὅλον τὸν ἑλληνικὸν αὐτῆς ῥυθμὸν, ὑπομιμνήσκει ἐν πολλοῖς, ἰδίως ἐν τῇ διαιρέσει τῶν τάξεων, τὰ καθεστῶτα τῆς Ἀνατολῆς, ἡ πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους εἶνε κατ' ἐξοχὴν ἑλληνική· ἀλλ' ἀτυχῶς οὐχὶ ὑπερτέρα τῆς συγχρόνου, καθὼς ἀποδεχομένη τὴν διαίρεσιν τῶν πολιτῶν εἰς ἐλευθέρους καὶ δούλους, εἰς παράγοντας καὶ καταναλωτάς, βασιζομένη δὲ ἐπὶ τῆς μεγίστης ἀδικίας τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν ἀρχαίαν πολιτείαν.

Ἀλλὰ τὰ πολιτεύματα καὶ αἱ πολιτεῖαι δὲν μένουσιν αἰώνια, ὅσον καὶ ἂν ὑποτεθῶσι σχετικῶς τέλεια. Ἡ πολιτεία εἶνε οὐ μόνον ἠθικόν, ἀλλὰ καὶ φυσικὸν ἅμα δημιουργήμα· εἶνε ὁ ἄνθρωπος ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ καὶ τελειότητι. Καθὼς δὲ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀτόμου εἶνε ἀναπόφευκτος ὁ πυρετός, ἡ ἀσθένεια καὶ τὰ ταύτης ἐπακολουθήματα, οὕτω καὶ ἐν τῷ βίῳ τῆς πολιτείας εἶνε ἀναπόφευκτοὶ αἱ ὀργανικαὶ νόσοι, αἱ μεταβολαὶ καὶ αἱ ἐπαναστάσεις. Ἀγαθὸς καὶ σῶφρον πολιτικὸς βίος ἀναμφιβόλως μηκύνει τὴν ὑπαρξίν τῆς πολιτείας· ἀλλὰ καὶ αὕτη μεθ' ὅλα ταῦτα ὑπόκειται εἰς στιγμὰς κλόνων, κοπώσεως καὶ ἀτονίας, ἐνίοτε δὲ καὶ θανάτου. Ἡ μεταβολὴ εἶνε φυσικὸς νόμος, ὃν οὐδὲν ὄν δύναται νὰ διαφύγῃ· εἶνε ἡ ζωὴ καὶ τελείωσις τῶν ὄντων. Αὕτη δὲ ἡ μεταβολὴ ἐν τῷ βίῳ τῆς πολιτείας καλεῖται ἐπαναστάσεις.

Τὰς ἐπαναστάσεις ἐξετάζει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς ἱστορικὰ κατ' ὀλοκληρίαν φαινόμενα, εἰς ἃ ὑπόκειται ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἥμισυ ἀναζητῶν τὸν τελευταῖον αὐτῶν λόγον, ὅστις κεῖται ἐν τῇ αἰτίᾳ τοῦ μεγάλου περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν ἀτόμων ἀγῶνος, ἀγῶνος ἀναποφεύκτου πρὸς τὴν συντήρησιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἄνευ τοῦ ὁποίου μοιραίως καὶ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας αὐτοῦ θὰ ἐπῆρχετο ὁ θάνατος καὶ ἡ καταστροφὴ· ἀλλ' αἱ παρεντιθέμεναι παρατηρήσεις, ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυσις τῶν ποικίλων αἰτίων τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν μεταβολῶν καθιστᾷ τὴν περὶ ἐπαναστάσεων θεωρίαν αὐτοῦ ἐν τῶν σπουδαιοτάτων βιβλίων τῶν Πολιτικῶν, αἰωνίας περιέχον ἀληθείας. Πολιτειοδίφαι, πολλοὺς μετὰ τὸν Σταγειρίτην αἰῶνα πραγματοποιήσαντες τὸ θέμα τοῦτο, ἐλάχιστα προσέθεσαν, μεθ' ὅλην

τὴν ἱστορικὴν πεῖραν, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἀντέγραψαν τὸν Ἀριστοτέλη.

Καὶ αἱ μὲν στάσεις γίνονται οὐ περὶ μικρῶν, ἀλλ' ἐκ μικρῶν· στασιάζουσι δὲ περὶ μεγάλων· γίνονται δὲ διχῆ: «ὅτε μὲν πρὸς τὴν πολιτείαν, ὅπως ἐκ τῆς καθεστηκυίας ἄλλην μεταστήσωσιν, οἷον ἐκ δημοκρατίας ὀλιγαρχίαν ἢ δημοκρατίαν ἐξ ὀλιγαρχίας, ἢ πολιτείαν καὶ ἀριστοκρατίαν ἐκ τούτων, ἢ ταύτας ἐξ ἐκείνων· ὅτε δ' οὐ πρὸς τὴν καθεστηκυίαν πολιτείαν, ἀλλὰ τὴν μὲν κατάστασιν προαιροῦνται τὴν αὐτήν, δι' αὐτῶν δ' εἶναι βούλονται ταύτην, οἷον τὴν ὀλιγαρχίαν ἢ τὴν μοναρχίαν». Ἐκτὸς τούτων, αἱ στάσεις ἐμφανίζονται ποικίλως ἐν ταῖς πολιτείαις, ἐκάστης αὐτῶν μεταβαλλομένης ἕνεκα ἄλλων ἀφορμῶν, αἵτινες συνήθως παραλλάσσουσι κατὰ τὰ πολιτεύματα.

Ἰκαὶ αἱ μὲν δημοκρατικὴ μεταβάλλονται μάλιστα διὰ τὴν τῶν δημαγωγῶν ἀσέλγειαν· «τὰ μὲν γὰρ ἴδια συκοφαντοῦντες τοὺς τὰς οὐσίας ἔχοντας συστρέφουσιν αὐτοὺς (συνάγει γὰρ καὶ τοὺς ἐχθίστους ὁ κοινὸς φόβος), τὰ δὲ κοινῇ τὸ πλῆθος ἐπάγοντες». Ταῦτα συνέβαινον κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις ἐν ταῖς δημοκρατίαις περὶ τοὺς χρόνους ἐκείνους· ἀλλὰ παλαιότερως αἱ μεταβολαὶ ἐγίνοντο κατὰ πάντη διάφορον τρόπον· οἱ πλεῖστοι τῶν τυράννων προήρχοντο ἐκ δημαγωγῶν, ὅπερ δὲν συνέβαινε βραδύτερον, καθότι δὲν ἠδύνατο ὁ αὐτὸς ἀνὴρ νὰ ᾔηνε στρατηγὸς καὶ δημαγωγός, ὅπως πρότερον, ὅποτε ἡ ρητορικὴ οὕπω ἦν ἀνεπτυγμένη, ἕκαστος δὲ τῶν στρατηγῶν, ὀλίγην μόνον φυσικὴν εὐγλωττίαν κεκτημένος, ἠδύνατο νὰ καταδημαγωγῆσῃ τὰ πλῆθη καὶ νὰ καταλάβῃ τὴν ὑπερτάτην ἐξουσίαν· ἀλλ' ἤδη οἱ ἱκανοὶ περὶ τὸ λέγειν δημαγωγοῦσι μὲν, ἀλλ', ἄπειροι ὄντες τῆς πολιτικῆς τέχνης, δὲν δύνανται νὰ συγκεντρώσωσιν εἰς χεῖρας αὐτῶν τὴν στρατιωτικὴν δύναμιν καὶ νὰ σφετερισθῶσι τὴν ἐξουσίαν (1).

Αἱ δὲ ὀλιγαρχίαι μεταβάλλονται κατὰ δύο μάλιστα τρόπους: ἓνα μὲν, ἐὰν οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἀδικῶσι τὸ πλῆθος, τότε πᾶς ἱκανός, ἀναλαμβάνων τὴν προστασίαν τοῦ λαοῦ, σφετερίζεται, χάριν δῆθεν τῆς σωτηρίας αὐτοῦ, τὴν ὑπερτάτην ἀρχήν, καὶ μάλιστα ὅποτε οὗτος ἐξέρχεται ἐκ τῆς τάξεως τῶν ὀλιγαρχικῶν· ἢ ὡσαύτως ὅτε οἱ ὀλιγαρχικοὶ πρὸς τὸ ἴδιον ἕκαστος συμφέρον καταδημαγωγοῦσι τὰ πλῆθη· τοῦτο δὲ συμβαίνει ἰδίως ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις ἐκείναις, ἐν αἷς οἱ ἄρχοντες δὲν ἐκλέγονται ὑπὸ τῆς τάξεως, ἀφ' ἧς ἐξέρχονται, ἀλλ' ὑπὸ

(1) Πολιτ. II', 4, 5 κ. τ. λ.

τῶν ὀπλιτῶν ἢ ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἀπαιτεῖται δὲ πρὸς τοῦτο βαρὺ τίμημα· ὡσαύτως δὲ μεταβάλλονται αἱ ὀλιγαρχίαι, ὅποταν ἡ ἐξουσία συγκεντρωθῆ εἰς χεῖρας ὀλίγων, τότε δὲ οἱ ἕτεροι τῶν ὀλιγαρχικῶν ἀναγκάζονται νὰ καταφύγωσιν εἰς τὸν λαόν, ἵνα τῇ βοήθειᾳ αὐτοῦ μεταβάλωσι τὸ πολίτευμα. Ἔτεροι δὲ μεταβολαὶ ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις συμβαίνουσιν, ὅποταν οἱ ἄρχοντες, καταναλώσαντες τὰ ἴδια, ζῶσιν ἀσελγῶς, τύραννοι καθιστάμενοι πρὸς κορεσμὸν τῶν παθῶν των, ἢ προπαρασκευάζοντες αὐτὰς εἰς ἕτερον ἐπὶ τῶν ἐρειπίων των θριαμβεύοντα. Γίνονται δὲ μεταβολαὶ τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ, ὅποτε ἡ κυβέρνησις, δυσπιστοῦσα πρὸς τὸν λαόν, μεταχειρίζεται πρὸς τὸν πόλεμον ξένον στρατόν, οὗ ὁ ἔχων τὴν ἀνωτάτην στρατιωτικὴν διοίκησιν ἀρχηγὸς σφετερίζεται ἐπὶ τέλους τὴν κυβέρνησιν· ἄλλοτε δὲ πάλιν αἱ ὀλιγαρχίαι ἀνατρέπονται ὑπ' αὐτῶν τῶν ὀλιγαρχικῶν, ἕνεκα ἐμφυλίων τῆς μερίδος ῥήξεων. Διὰ τοιαύτας μὲν αἰτίας στασιάζουσιν αἱ ὀλιγαρχίαι, ἐξίστανται δ' ἐνίοτε οὐκ εἰς τὰς ἐναντίας πολιτείας, ἀλλ' εἰς τὰς ἐν τῇ αὐτῇ γένει, οἷον ἐκ τῶν ἐνόμων δημοκρατιῶν καὶ ὀλιγαρχιῶν εἰς τὰς κυρίας καὶ ἐκ τούτων εἰς ἐκείνας (1).

Ἐν δὲ ταῖς ἀριστοκρατίαις γίνονται αἱ στάσεις, αἱ μὲν διὰ τὸ ὀλίγον τῶν τιμῶν μετέχειν, ὅπερ εἶνε τὸ αἷτιον καὶ τῶν ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις ἐπαναστάσεων, διότι ἐλαχίστη ἡ μεταξὺ ἀμφοτέρων διαφορὰ· « ἐν ἀμφοτέραις γὰρ ὀλίγοι οἱ ἄρχοντες, οὐ μέντοι διὰ ταῦτόν ὀλίγοι, ἐπεὶ δοκεῖ γε διὰ ταῦτα καὶ ἡ ἀριστοκρατία ὀλιγαρχία εἶναι ». Ὡσαύτως μεταβάλλεται ἡ ἀριστοκρατικὴ πολιτεία, « ὅταν τινὲς ἀτιμάζωνται μεγάλοι ὄντες καὶ μηδενὸς ἤττους κατ' ἀρετὴν ὑπὸ τινῶν ἐντιμωτέρων, ἢ ὅταν ἀνδρώδης τις ὢν μὴ μετέχη τῶν τιμῶν, ἔτι δ' ὅταν οἱ μὲν ἀπορῶσι λίαν, οἱ δ' εὐπορῶσιν, ἔτι δ' ἐάν τις ἐν τῇ πολιτείᾳ μέγας ἀνὴρ ὢν καὶ δυνάμενος ἔτι μείζων εἶναι, ἵνα μοναρχῆ, ὡσπερ ἐν Λακεδαιμόνι ὁ Πausanίας, καταλαμβάνῃ τὴν ἐξουσίαν » (2).

Λίτια τῆς καταλύσεως τῶν κυρίως πολιτειῶν καὶ τῶν ἀριστοκρατιῶν εἶνε ἡ ἐν αὐτῇ τῇ πολιτείᾳ παρέκβασις τοῦ δικαίου, « διὰ τὸ μὴ μεμῆχθαι καλῶς ἐν τῇ πολιτείᾳ ὀλιγαρχίαν καὶ δημοκρατίαν, ἐν δὲ τῇ ἀριστοκρατίᾳ ταῦτά τε καὶ τὴν ἀρετὴν, μάλιστα δὲ τὰ δύο, ὁ δῆμος τουτέστι καὶ ἡ ὀλιγαρχία, « ταῦτα γὰρ αἱ πολιτεῖαι πειρῶνται

(1) Πολιτ. Η', 6.

(2) Αὐτόθι, 7.

μιγνύναι καὶ αἱ πολλαὶ τῶν καλουμένων ἀριστοκρατιῶν. Διότι διαφέρουσιν ἀλλήλων πολιτεῖαι καὶ ἀριστοκρατίαι, ὡς ἐκ τούτου δὲ αἱ μὲν εἶνε μᾶλλον αἱ δὲ ἦττον μόνιμοι· καὶ αἱ μὲν ἀποκλίνουσαι πρὸς τὴν ὀλιγαρχίαν καλοῦνται ἀριστοκρατίαι, αἱ δὲ πρὸς τὸ πλῆθος πολιτεῖαι· αὗται δὲ εἶνε ἀσφαλέστεραι τῶν πρώτων, ὀλιγώτερον ὑπακείμεναι εἰς τὰς πολιτικὰς μεταβολάς· « κρεῖττόν τε γὰρ τὸ πλεῖον καὶ μᾶλλον ἀγαπῶσιν ἴσον ἔχοντες » (1).

« Σχεδὸν δὲ παραπλήσια τοῖς εἰρημένοις περὶ τὰς πολιτείας ἐστὶ καὶ τὰ συμβαίνοντα περὶ τὰς βασιλείας καὶ τὰς τυραννίδας »· διότι ἡ μὲν βασιλεία συγγενές ἐστὶ πολιτικὸν εἶδος τῇ ἀριστοκρατικῇ πολιτείᾳ, ἡ δὲ τυραννὶς ἐξ ὀλιγαρχίας τῆς ὑστάτης σύγκειται καὶ δημοκρατίας· αὕτη δ' εἶνε ἡ βλαβερωτάτη πασῶν τῶν πολιτειῶν, « ἅτε ἐκ δυοῖν συγκειμένη κακῶν καὶ τὰς παρεκβάσεις καὶ τὰς ἀμαρτίας ἔχουσα τὰς παρ' ἀμφοτέρων τῶν πολιτειῶν, πρὸς οὐδὲν ἀποβλέπουσα κοινόν, εἰ μὴ τῆς ἰδίας ὠφελείας » (2).

Αὗται μὲν αἱ μεταβολαὶ ἐν ταῖς πολιτεῖαις, οἷας ἐκ τῆς συγχρόνου ἱστορικῆς πείρας παρατήρησεν ὁ Ἀριστοτέλης. Ἦτο ἀληθῶς πρόσφορος πρὸς τοῦτο ἡ ἐποχὴ του· αἱ ἀρχαῖαι πολιτεῖαι κατελύοντο, νέαι δὲ ἀνηγείροντο· ἀλλαχοῦ μὲν κατίσχυεν ἡ τυραννὶς, ἀλλαχοῦ ἡ ὀλιγαρχία ἢ ἡ ὀχλαγωγία, παρεκβάσεις τῶν πολιτειῶν τοῦ Σταγειρίτου, ἀλλ' ἰδίως ἐθριάμβευον τότε τὰ δύο ἀπαισιώτατα εἶδη, ἡ τυραννὶς καὶ ἡ ὀλιγαρχία. Ὁ πάλαι κυρίαρχος δῆμος, πορρωτέρω τοῦ δέοντος ἀκράτου αὐτοῦ μεθυσθεὶς, εἶχεν ἤδη ἐξαντληθῆ, κακὴν χρῆσιν τῆς αὐτοῦ δυνάμεως ποιησάμενος καὶ καταστὰς τὸ ἀντικείμενον τοῦ μίσους τῶν ὀλιγαρχικῶν τάξεων, συσπειρωθεῖσων περὶ τὴν τυραννίδα ἢ τὴν ὀλιγαρχίαν· εἰς δὲ τὸ τυφλὸν τοῦτο μῖσος ὀφείλομεν τὸν περιώνυμον ὀλιγαρχικὸν ὄρκον, καὶ τῷ δήμῳ κακόνους ἔσομαι καὶ βουλεύσω ὅτι ἂν ἔχω κακόν, ὃν τοσοῦτον στιγματίζει ὁ Ἀριστοτέλης, ὑποδεικνύς ὅτι ἀντὶ τούτου οἱ ἄρχοντες ἔπρεπε νὰ ἐπισημαίνωσιν ἐν τοῖς ὄρκοις « οὐκ ἀδικήσω τὸν δῆμον » (3).

Τοιαῦται αἱ αἰτίαι τῶν ἐπαναστάσεων, ἐξ ὧν μεταβάλλεται ἡ πολιτικὴ κοινωνία· εἶνε ἀσθένειαι, ἀλλ' ἔχουσι καὶ τὸ ἀντιφάρμακον, περὶ

(1) Πολιτ. Η', 7.

(2) Αὐτόθι, 10.

(3) Αὐτόθι, 9.

οὐ ὀφείλει νὰ προνοῇ ὁ νομοθέτης· τοῦτο δ' εἶνε « τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας, οὐ νῦν ὀλιγωροῦσι πάντες . . . "Ὀφελος γὰρ οὐθὲν τῶν ὠφελιμωτάτων νόμων καὶ συνδεδοξασμένων ὑπὸ πάντων τῶν πολιτευομένων, εἰ μὴ ἔσονται εἰθισμένοι καὶ πεπαιδευμένοι ἐν τῇ πολιτείᾳ, εἰ μὲν οἱ νόμοι δημοτικοί, δημοτικῶς, εἰ δ' ὀλιγαρχικοί, ὀλιγαρχικῶς· εἴπερ γὰρ ἐστὶν ἐφ' ἑνὸς ἀκρασία, ἔστι καὶ ἐπὶ πόλεως ». Οὕτως ἢ διὰ τῆς πολιτείας ἠθικὴ καὶ προσήκουσα παιδείυσις τῶν πολιτῶν, ἢ ὑποταγὴ αὐτῶν εἰς τοὺς νόμους, ἢ τήρησις τῆς νομιμότητος ἐν ταῖς κοινωνικαῖς σχέσεσιν, ἢ πρόνοια μὴ τις τῶν πολιτῶν ἰσχύσῃ ὑπερβαλλόντως ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἄλλων ἢ μὴ κοινωνικὴ τις τάξις ὑψωθῇ ἀνίσως ὑπὲρ τὰς ἑτέρας, πάντα ταῦτα εἶνε τὰ σοφὰ μέτρα, ἅπερ προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης πρὸς συντήρησιν καὶ ἠθικὴν κραταίωσιν τῆς πολιτείας. Ὡσαύτως ἐν τῶν μεγίστων μέτρων πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν σωτηρίαν αὐτῆς προτείνει τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἀφιλοκέρδειαν τῶν ἀρχόντων· « μέγιστον δὲ ἐν πάσῃ πολιτείᾳ τὸ καὶ τοῖς νόμοις καὶ τῇ ἄλλῃ οἰκονομίᾳ οὕτω τετάχθαι, ὥστε μὴ εἶναι τὰς ἀρχὰς κερδαίνειν· οὐ γὰρ οὕτως ἀγανακτοῦσιν εἰργόμενοι τοῦ ἄρχειν οἱ πολλοί, ἀλλὰ καὶ χαίρουσιν, ἐὰν τις ἐξ ἑαυτοῦ πρὸς τοῖς ἰδίους σχολάζειν, ὡς ἐὰν οἴωνται τὰ κοινὰ κλέπτειν τοὺς ἄρχοντας· τότε δ' ἀμφοτέρω λυπεῖ, τό τε τῶν τιμῶν μὴ μετέχειν καὶ τὸ τῶν κερδῶν » (1).

Ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη ὀφείλει πλεῖστα εἰς τὸν Ἀριστοτέλην· πρῶτος αὐτὸς ἔθηκε τὰς βάσεις πραγματοποιησίου πολιτικοῦ συστήματος, κρείττονος τῶν κατὰ μέγα μέρος ἰδανικῶν καὶ ἀπραγματοποιήτων θεωριῶν τοῦ διδασκάλου του. Εἰς τὸν Ἀριστοτέλην ὀφείλομεν τὴν βλαβεράν ρῆσιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶον, μόνον δ' ὡς τοιοῦτος δύναται τὸν ἐπὶ γῆς προορισμὸν αὐτοῦ νὰ ἐπιτελέσῃ· ἀξίωμα, ὅπερ ὀφείλει αἰετοτε νὰ διατελῇ ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ βῆσις πάσης πολιτικῆς κοινωνίας, τὸ ὀρμητήριον ἐμφριβοῦς πολιτικῆς ἐπιστήμης, τολμώσης ν' ἀντιπαραταχθῇ μετὰ θάρρους κατὰ τῶν σοφισμάτων τῆς κοινωνικῆς συνθήκης. Πρῶτος αὐτὸς κατενόησεν ἀκριβῶς καὶ διετύπωσε τὴν ἀληθῆ βῆσιν καὶ σημασίαν τῆς οἰκογενείας, ἐξετίμησεν αὐτὴν ὑφ' ἀπάσας τὰς σχέσεις καὶ τὰς περιστάσεις, ὑφ' ἃς ἐμφανίζεται ἐν τῷ βίῳ, ἐξῆρε τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς καὶ τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτὴν στοιχείων, τοῦ γάμου καὶ τῆς ἰδιοκτησίας, ἀνέλυσε τὸ δίκαιον

(1) Πολιτ. II', 8.

καὶ διετύπωσε κατὰ τὴν ἀπόλυτον καὶ τὴν σχετικὴν αὐτοῦ σημασίαν. Ἀλλὰ, μεθ' ὅλα ταῦτα τὰ πλεονεκτήματα τῆς πολιτικῆς θεωρίας του, δὲν κατώρθωσε νὰ διεκφύγῃ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐποχῆς, ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις τῆς ὁποίας ἐσκέπτετο. Οὕτως ἡ πολιτεία του ἀπέμεινε κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἢ αὐτῇ, στάσιμος, ἐλάχιστα δὲ προβᾶσα πρὸς τὰ πρόσω, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ ἀρχαία πολιτεία, ἔρμαιον τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν στάσεων, κατέρρευε, παραδιδομένη ἢ εἰς τὰ ἴδια ἑαυτῆς πάθη ἢ εἰς τὴν ξενικὴν κατάκτησιν. Ὑπῆρξε τέκνον τῆς ἐποχῆς του, οὐδ' ἔσχε τὴν ὑπέροχον αὐτοβουλίαν καὶ μεγαλοφυίαν τοῦ μαθητοῦ του, διὰ τοῦ ξίφους κατακόψαντος τὸν γόρδιον δεσμόν τοῦ πολιτικοῦ δόγματος ἐν Ἑλλάδι καὶ δημιουργήσαντος νέαν θεωρίαν, ἣν μόλις ὑψηλίζατο πρὸς τοὺς Πολιτικοὺς ὁ Σταγειρίτης. Ἐν τῇ περὶ τοὺς χρόνους ἐκείνους τραγικῇ συγκρούσει τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νεωτέρου δικαίου δὲν ἠδυνήθη νὰ διασπάσῃ τὰς πέδας τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ εἰσέλθῃ μετὰ τῆς θερμῆς αὐτοῦ φιλοσοφικῆς πίστεως εἰς τὸν ἀνοίγοντα ἤδη τοὺς πυλῶνας αὐτοῦ κόσμον τοῦ μέλλοντος. Ἡ θεωρία αὐτοῦ εἶνε, ὡς ἡ τοῦ Πλάτωνος, ἡ ἀποθέωσις τῆς ἀρχαίας πολιτείας· οὕτω διήρесе τὴν ἀνθρωπότητα εἰς ἐλευθέρους καὶ δούλους, μηδεμίαν δούς προσοχὴν εἰς τὰς περὶ ἑαυτὸν ἀρξάμενας νὰ ἐκδηλῶνται διαμαρτυρίας· θιασώτης τοῦ ἱστορικοῦ δικαίου, ἐμελέτησε τὰ ποικίλα κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ὑφ' ἣν ἤκμασε καὶ εἰργάσθη· ὅπως ἡ ἀρχαιότης, οὐδὲ οὗτος εἶχε κατανοήσει τὴν σπουδαιότητα τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, τὰ δίκαια τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὑποβαλὼν εἰς τὴν ἀπόλυτον αὐτῆς ἀυθεντείαν πᾶσαν αὐτοῦ ἐνέργειαν καὶ δραστηριότητα. Ἀλλὰ μεθ' ὅλας ταύτας τὰς ἐλλείψεις, ὡς πολιτικὸς φιλόσοφος ὁ Ἀριστοτέλης ἔξει διαρκῆ ἀξίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, ἡ δὲ πολιτικὴ αὐτοῦ θεωρία εἶνε ἢ μᾶλλον ἐκ τῶν τῆς ἀρχαιότητος προσεγγίζουσα πρὸς τὰς νεωτέρας θεωρίας, αἵτινες πολλὰ παρ' αὐτῆς ἐδανείσθησαν. Οὕτως ὁ θεωρητικὸς τῆς δουλείας, ὁ ἀπολογητὴς τῆς δωρικῆς πολιτείας λησμονεῖται πρὸ τοῦ ἀποκαλύψαντος τὴν τοῦ ἀνθρώπου κοινωνικότητα, τοῦ αὐστηροῦ κριτοῦ τῶν ψευδῶν πολιτειῶν, τοῦ φιλοσόφου τῶν ἐπαναστάσεων. Ὡς τοιοῦτος ἔξει ἀείποτε ὑπέροχον θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

Τελευταῖαι Θεωρίαι. — Στωικοί.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνικότητος ἦτο ἀσθενεστάτη ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος· ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε κατανοηθῆ τελείως ὡς ἠθικὸν ὄν, ἔχον νὰ ἐπιτελέσῃ ὑψηλοτέραν ἀποστολήν· ἡ δὲ ἐνόησις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἦτο ἄγνωστος. Φύσει ἐλεύθεροι καὶ φύσει δοῦλοι, Ἕλληνες καὶ βάρβαροι, προωρισμένοι ἐκεῖνοι νὰ δεσπόζωσι τούτων· τοιοῦτο ἦτο τὸ κρατοῦν δόγμα. Μεθ' ὅλον τὸ φιλελεύθερον αὐτῆς πνεῦμα, ἡ Ἑλλάς ἦτο ἐξ ὁλοκλήρου ἀποκλειστική, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς πολιτικὰς καὶ τὰς διεθνεῖς σχέσεις, ἀπομονωμένη συνήθως ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ ἄστεως. Οὕτως ἡ πολιτεία ἐν τῇ μεγαλοπρεπεῖ αὐτῆς προσωπικότητι καὶ αὐθεντεῖα ἐπεβάλλετο ἐπὶ τοῦ ἀτόμου, κατὰ τοσοῦτον μόνον διεκδικούντος δίκαια, καθ' ὅσον ἦτο μέλος αὐτῆς νόμιμον καὶ στοιχεῖον. Καὶ ἐνόση μὲν αὕτη ἤκμαζε κραταιά, σκέπουσα διὰ τῆς ἰσχύος αὐτῆς τὸ ἄτομον, τοῦτο, ἔχον πεποιθήσιν ἐπὶ τὴν πολιτείαν, ἧς ἦτο μέλος ἀναπόσπαστον, ἠσθάνετο καὶ ἐν ἑαυτῷ τὴν πεποιθήσιν ἐκείνην καὶ τὴν αὐτοσυνειδησίαν, ὧν ἄνευ ἐπέρχεται ἡ ἠθικὴ ἀποκαρτέρησις, σύμπτωμα τῆς πτώσεως τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν ἀτόμων. Ἄλλ' ἡ ἐλληνικὴ πολιτεία, ἐνεκα τοῦ πλημμελοῦς αὐτῆς ὀργανισμοῦ, δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντιστητῆ τὸ μὲν κατὰ τῶν ἐξωθεν ἐπελθόντων πολεμίων ρευμάτων, τὸ δὲ κατὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἀποσυνθέσεως, ἣτις πρωίμως προσέβαλε τὸν κοινωνικὸν αὐτῆς ὀργανισμόν· μετὰ βραχυτάτην δὲ ἀκμὴν ἐπιπτεν, ἐλεύθερον καταλείπουσα τὸ στάδιον εἰς τοὺς νέους παράγοντας τῆς ἱστορίας.

Οὕτω τὸ ἄτομον ἐκλείπει μετὰ τοῦ ἐπιγείου θεοῦ τῆς πολιτείας, ἀποσυρθὲν εἰς ἑαυτό, εἰς τὸν ὑποκειμενικὸν κόσμον, ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ ὀποίου μόνον ἠδύνατο νὰ ζήσῃ καὶ κινηθῆ ἐλευθέρως. Τὸ ἔθνος, ὑπ' οὐδεμιᾶς πλέον διαπνεόμενον ἀνωτέρας ιδέας, διεσπασμένον, μισμονωμένον καὶ ἀλληλομαχοῦν, ἀπώλετο τυρβάζον περὶ μικρὰ καὶ προσωπικὰ συμφέροντα. Ἄπαντα τὰ ἀνώτερα πνεύματα ἐν τῇ πα-

ρακμῆ ἐκείνη ἀπώλεσαν πᾶσαν ἰδανικωτέραν ἐλπίδα καὶ πίστιν· οἱ ἔξοχοι τῆς ἐποχῆς ἄνδρες ἐπιφαίνονται ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς σκηνῆς ὡς τραγικοί ἥρωες, μάτην ζητοῦντες νὰ ἐμφυσήσωσι νέαν ζωὴν εἰς τὸν ἐπιθανάτον ὄργανισμὸν τῆς κοινωνίας· κλίνουσιν ἅπαντες ἀλλεπαλλήλως πρὸ τῆς εἰμαρμένης, τῆς θεότητος ταύτης τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, ἐν τῇ λύσει τοῦ ποικίλου καὶ περιπετειώδους ἐλληνικοῦ δράματος. Οὕτω κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πτώσεως τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἡ ἐλληνικὴ ἱστορία, ἣτις ἐν ταῖς παλαιοτέραις αὐτῆς σελίσιν ἀνέγραψε τὰ εὐγενέστατα τῆς ἱστορίας κεφάλαια, ἥδη ἐν τοῖς χρόνοις τῆς παρακμῆς, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξη ἢ προδοτὰς μόνον, ἐκουσίους ἢ ἀκουσίους, ἐπιλαθομένους παντὸς καθήκοντος πρὸς ἑαυτοὺς, πρὸς τὴν πατρίδα, πρὸς τὴν κοινωνίαν.

Τὰ νοσηρὰ ταῦτα συμπτώματα ἐξεδηλώθησαν ποικίλως καὶ ὑπὸ τὰς μᾶλλον ἀντιθέτους φάσεις ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος. Ὁ Κυνισμὸς, ἡ Σκέψις, ἡ Ἄρνησις, ὁ Ἐπικουρισμὸς, ὁ Στωικισμὸς, ἅπανσαι αὗται αἱ ἠθικαὶ καὶ κοινωνικαὶ αἱρέσεις τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ ἔθνους, εἶνε θλιβερά, ἀλλ' ἀναντίρρητα συμπτώματα ἀποικομένου βίου, μηδεμίαν ἔχοντος αὐτοσυνειδησίαν, ἐν τῇ ἀδιαφορίᾳ, ἐν τῇ ἡδονῇ, ἐν τῇ ἀρνήσει ζητοῦντος τῆς νόσου τὸ ἀντιφάρμακον· ὁ δὲ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ πίστις, αἱ ὑπέρταται αὗται ἠθικαὶ τῶν λαῶν δυνάμεις, ἐκλείπουσι παντελῶς καὶ ἀπὸ τοῦ ἔθνους καὶ ἀπὸ τῶν παθῶν αὐτοῦ καὶ τῶν αἰσθημάτων.

Τοιαύτη τῆς ἐποχῆς ἡ εἰκὼν· ὁ πλήρης ἀπελπισμὸς, ἡ ἄρνησις πάντων τῶν κοινωνικῶν καθεστώτων. Καθ' ἣν στιγμὴν Ἰγησίας, ὁ ἐπικληθεὶς Πεισιθάνατος (1), ἐδίδασκε τὴν ματαιότητα τῆς ζωῆς καὶ τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ θανάτου, ὁ δὲ λόγος αὐτοῦ, ἀνάθεμα κατὰ τοῦ κόσμου, ἔρριπτε τὴν ἀναστάτωση ἐν τοῖς κόλποις τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ὅποτε οἱ περὶ τὸν Ἀννίκεριν (2) καὶ Θεόδωρον τὸν Κυρη-

(1) «Οἱ δὲ Ἰγησιακοὶ λεγόμενοι σκοποὺς μὲν εἶχον ἡδονὴν καὶ πόνον· μήτε δὲ χάριν τι εἶναι, μήτε φιλίαν, μήτε εὐεργεσίαν, τὴν δ' εὐδαιμονίαν ὄλως ἀδύνατον· τὸ μὲν γὰρ σῶμα πολλῶν ἀναπεπλησθαι παθημάτων, τὴν δὲ ψυχὴν συμπαθεῖν τῷ σώματι καὶ ταράττεσθαι . . . δουλείαν ἐπίσης ἐλευθερίᾳ ἀδιάφορον πρὸς ἡδονῆς μέτρον καὶ εὐγενεῖαν δυσγενεῖα καὶ δόξαν ἀδοξίᾳ». Δ. Λαέρτ. Β', § 94, 93.

(2) «Οἱ δ' Ἀννικέριοι τὰ μὲν ἄλλα κατὰ ταῦτά τούτοις· ἀπέλιπον δὲ καὶ φιλίαν ἐν βίῳ καὶ χάριν καὶ πρὸς γονέας τιμὴν καὶ ὑπὲρ πατρίδος τι πράξειν». Αὐτόθι, § 16.

ναϊον (1), κατὰ τὰς αὐτὰς ἀρχάς, ἀλλὰ τολμηρότεροι ἔτι, ἀπηνουῶντο πᾶσαν περὶ θεοῦ, ἠθικῆς, δόξης καὶ πατρίδος ἀρχήν, τολμηροὶ νεωτερισταί, κορυβαντιῶντες ἐπὶ ἐρειπίων, ἕτεροι σχολαί, εὐρυτέρας τυχοῦσαι ὀργανώσεως καὶ ἀποδοχῆς, ἐμάραινον τὸ ἦθος καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Οὕτως οἱ Ἐπικούρειοι ἐδίδασκον, ὅτι τὸ πᾶν ἐστὶ σῶμα καὶ αἰσθησις, ἀρνούμενοι πᾶσαν ἀνωτέραν ἠθικὴν τοῦ δικαίου ἰδέαν. Ἡ ἡδονὴ τῆς γαστροῦς, ἔλεγεν ὁ Ἐπίκουρος, εἶνε ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ βᾶσις παντὸς ἀγαθοῦ· δὲν παρεδέχετο φυσικὴν κοινωνίαν πρὸς ἄλληλα τῶν λογικῶν ὄντων, ἄρα ἠρνεῖτο οἰανδῆποτε ἀλληλεγγύην ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου· ὅπως οἱ Σπαρτιᾶται, ὁ Ἐπίκουρος δὲν ἀπεφαίνετο τὸ κλέψαι κακόν, ἀλλὰ τὸ ἐμπεσεῖν. Τὸ *λίθε βιώσας* ἦτο τὸ προσφιλέστατον τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἀξίωμα, ἀποτρέπον τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ κοινωνίᾳ βίου, περὶ ἑαυτοῦ δὲ μόνον μεριμνῶντα. Ἀνάλογος ἦτο ἐπίσης καὶ ἡ αἵρεσις τῶν Σκεπτικῶν, ἧς ὁ ἀρχηγὸς Ἴμμων « οὐδὲν ἔφασκεν οὔτε καλόν, οὔτε δίκαιον, καὶ ὁμοίως ἐπὶ πάντων μηδὲν εἶναι τῇ ἀληθείᾳ, νόμῳ δὲ καὶ ἔθει πάντα τοὺς ἀνθρώπους πράττειν, οὐ γὰρ μᾶλλον τόδε ἢ τόδε εἶναι ἕκαστον » (2). Τοιαύτη ἀπογοήτευσίς εἶχε καταλάβει τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα κατὰ τοὺς τελευταίους τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ὑπάρξεως χρόνους· μὴ δυνάμενον νὰ θερμανθῇ ὑπὸ τοῦ ιδεώδους πυρός, ὑφ' οὗ ἐφλογίζετο ἄλλοτε, ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτικῆς αὐτοῦ ἀκμῆς, ἐρρίφθη εἰς τὴν ἀμφιβολίαν, εἰς τὴν σκέψιν, εἰς τὴν ἡδονήν· ἐδίσταζε περὶ πάντων, ἵν' ἀρνηθῇ ἐπὶ τέλους τὰ πάντα.

Ὁ Στωικισμὸς, ἡ σπουδαιοτάτη τῶν χρόνων τούτων κοινωνικὴ καὶ φιλοσοφικὴ αἵρεσις, μεγίστην σχοῦσα ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν τυχῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥώμης, εἶνε εὐσχημοτέρα καὶ τελειότερα ἐκδοσις τῆς κυνικῆς αἱρέσεως. Ὁ ταύτης θεμελιωτὴς Ζήνων ὁ Κιτιεὺς ἤκουσε Κράτητος τοῦ Κυνικοῦ, ἄλλως μὲν εὐτονος πρὸς φιλοσοφίαν, αἰδήμων

(1) « Ἦν δὲ ὁ Θεόδωρος παντάπασιν ἀναιρῶν τὰς περὶ θεῶν δόξας . . . ἔλεγε δὲ καὶ εὐλογον εἶναι τὸν σπουδαῖον μὴ ἐξαγαγεῖν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἑαυτόν· οὐ γὰρ ἀποθαλεῖν τὴν φρόνησιν ἕνεκα τῆς τῶν ἀφρόνων ὠφελείας· εἶναι τε πατρίδα τὸν κόσμον· κλέψειν τε καὶ μοιχεύσειν καὶ ἱεροσυλήσειν ἐν καιρῷ· μηδὲν γὰρ εἶναι τούτων αἰσχρῶν φύσει, τῆς ἐπ' αὐτῆς δόξης αἰρομένης, ἢ σύγκειται ἕνεκα τῆς τῶν ἀφρόνων σωτηρίας ». Δ. Λαέρτ. Β', 98, 99.

(2) Λύττοθι, Θ', §. 61.

δὲ ὡς πρὸς τὴν κυνικὴν ἀναισχυντίαν (1): ἀλλ' ἀποταξάμενος τῷ διδασκάλῳ, μετέβαλε τὰ ράκη τοῦ κυνικοῦ βίου, περιβληθεὶς τὴν αὐστηρὰν καὶ μεγαλοπρεπῆ τοῦ στωικοῦ τήβεννον· οὕτως ἀντὶ τῆς ἀναιδεΐας, ἣτις ἦτο τὸ χαρακτηριστικὸν τῶν Κυνικῶν γνώρισμα, ἀντικατέστησε τὴν ἀταραξίαν, τὸν ὑποκειμενικὸν ἐκείνον τύφον, ὅστις, ψευδῆς πολλάκις καὶ προσποιήτος, ἦτο ἀδύνατον νὰ ἔλθῃ εἰς συγχρωτισμὸν καὶ συνάφειαν μετὰ τῆς λοιπῆς κοινωνίας, νὰ αἰσθανθῇ μετ' αὐτῆς καὶ ἐργασθῇ ἐν τῇ πάλῃ τοῦ βίου. Ἐντεῦθεν ἡ στωικὴ φιλοσοφία δύναται μὲν νὰ ἐπιδείξῃ πολλάκις ἐξόχους ἀρετὰς ἀντιπροσώπων αὐτῆς, μέχρι ἡρωισμοῦ θυσιαζομένων χάριν ἠθικῆς ιδέας, ἀλλὰ σπανίως ἐνεργητικὴν ἀρετὴν.

Ἡ ἀρετὴ, ὅπως ἡ ἀληθῶς τοιαύτη, δὲν πρέπει νὰ διατελῇ δειλὴ, ἀρνητικὴ, ἀδιαφοροῦσα ἢ ἀνεχομένη. Δὲν εἶνε θαυμαστοὶ οἱ παθητικοὶ μάρτυρες ιδέας τινός, οἱ ἐν τῷ κρυπτῷ στενάζοντες ἕνεκα τῆς καταπατήσεως αὐτῆς· κοινωνία, ἐν ἣ αἱ ἀρχαὶ τοιαύτης θυσίας καθίστανται ἠθικὰ δόγματα, δὲν δύναται ἐν τῇ δράσει αὐτῆς νὰ διαπράξῃ τι μέγα καὶ γενναῖον· ἡ παθητικὴ ἀνοχὴ τοῦ κακουργήματος καθίσταται ἐπὶ τέλος συνήθεια, ἀδιαφορία, συνενοχὴ· τοιαύτη δὲ κατέστη ἡ στωικὴ ἀδιαφορία καὶ ἀπάθεια (2): ἐκτὸς ἐξαιρέσεων κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς Στοᾶς, ὁ Στωικὸς ἔζη δι' ἑαυτὸν μᾶλλον ἢ διὰ τὴν κοινωνίαν, ἀποφεύγων συνήθως ν' ἀναμιχθῇ εἰς τὰ τῆς πολιτείας, φοβούμενος μὴ ἀπολέσῃ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ γαλήνην καὶ τὴν ψυχικὴν ἀταραξίαν, δι' ὧν ἐφρόνει ὅτι καθίσταται ἐφ' ἑμῖλλος τῶν θεῶν. Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἐν στιγμαῖς ὑπερτάτης ἀνάγκης, ἐκπληρῶν τὸ καθῆκον, κατὰ τὴν ὑψίστην τῆς λέξεως ἔννοιαν καὶ ἐκδήλωσιν, ἐσπάραττε τὰ στήθη, ἀλλ' ἤθελεν εἶναι ἀναντιρρήτως ὑψηλότερος καὶ ἐξοχώτερος ὁ χαρακτήρ του, ἐὰν ἀντὶ τῆς ἀδιαφορίας, ἀντὶ τῆς παθητικῆς, πλὴν ἀσκόπου ἴσως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κοινωνικὴν εὐημερίαν καὶ ἐξέγερσιν, ἐθελοθυσίας, ἐφ' ἣ ἐσεμνύνετο ὁ μαθητῆς τοῦ Χρυσίππου καὶ τοῦ Σφαίρου, εὐτολμος ὤθει διὰ τοῦ ἰδίου παραδείγματος τοὺς περὶ αὐτὸν πρὸς ἀνδρωδεστέρας πράξεις. Τί ἐκέρδησεν ἡ πίπτουσα Ἑλλάς ἀπὸ τῆς ἀρετῆς τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθους; Τί ὠφελήθη ἡ Ρώμη, ἡ τοσοῦτον ἀρρενωπὴ ἄλλοτε, ἀπὸ τῆς

(1) Δ. Λαέρτ. Ζ', § 3.

(2) Οἱ μὲν οὖν Στωϊκοὶ τὴν ἀρετὴν τίθενται ἐν τῇ ἀπάθειᾳ (Πλούτ.).

ἀδρανουῖς ἠθικότητος Θρασεῖα τινὸς ἢ ἀπὸ τῆς ἀσκητικῆς ἀρετῆς τοῦ Μάρκου Λύρηλιου, προτύπου ἀληθῶς ιδιωτικῶν, ἀλλ' ἀμφιβόλων πολιτικῶν ἢ κυβερνητικῶν ἀρετῶν; (1) Ὁ ἀληθὴς σοφὸς ὀφείλει νὰ μὴ διδάσκη τὴν ἀρετὴν ὡς ὀρισμὸν ἢ ὡς ιδέα, ἀλλὰ πρὸ παντὸς νὰ ἐπιδιώκη παντὶ τρόπῳ τὴν πραγμάτωσιν αὐτῆς ὡς μέσου τῆς κοινωνικῆς εὐδαιμονίας· τότε μόνον ζῆ ἀληθῶς ἡ ἀρετὴ, ἔχουσα ὑπόστασιν, ἀλλὰ καὶ λόγον ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Πράττε τὰ πολιτικά, ἐδίδασκεν ὁ Ζήνων, ἀλλὰ μόνον ἐπὶ τῷ ὄρω νὰ μὴ ταράξῃς τῆς ἀρετῆς σου τὸν δαίμονα· ὁ δὲ Χρῦσιππος, ἐρωτηθεὶς διὰ τί οὐ πολιτεύεται, εἶπε· διότι εἰ μὲν πονηρὰ πολιτεύεται, τοῖς θεοῖς ἀπαρέσει· εἰ δὲ χρηστὰ, τοῖς πολίταις.

Ἦτο ἡ ἐκδήλωσις τῆς κοινωνικῆς καταπτώσεως τῆς Ἰλλάδος, ἡ ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας, μηδενὸς ἐνθουσιῶντος πλέον νὰ πρωταγωνιστήσῃ ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἀντικατασταθείσης δὲ τῆς πολιτικῆς ἐνεργείας διὰ τῆς ἀπαθείας καὶ τῆς ἐγκαρτερήσεως, ὡς τῶν πρωτευόντων δογματικῶν ἐν τῇ δράσει τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας. Φιλοσοφία, διδάσκουσα τοιαῦτα: « τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ὁ μὲν χρόνος, στιγμὴ, ἡ δὲ οὐσία, ρέουσα· ἡ δὲ αἴσθησις, ἀμυδρά· ἡ δὲ ὄλου τοῦ σώματος σύγκρισις, εὔσηπτος· ἡ δὲ ψυχὴ, ρόμβος· ἡ δὲ τύχη, δυστέκμαρτον· ἡ δὲ φήμη, ἄκριτον. Συνελόντι δὲ εἰπεῖν, πάντα, τὰ μὲν τοῦ σώματος, ποταμός, τὰ δὲ τῆς ψυχῆς, ὄνειρος καὶ τυφός· ὁ δὲ βίος, πόλεμος καὶ ξένου ἐπιδημία· ἡ ὑστεροφημία δέ, λήθη. Τί οὖν τὸ παραπέμψαι δυνάμενον; ἐν καὶ μόνον, φιλοσοφία. Τοῦτο δὲ ἐν τῷ τηρεῖν τὸν ἔνδον δαίμονα ἀνύβριστον καὶ ἀσινῆ, ἡδονῶν καὶ πόνων κρείσσονα, μηδὲν εἰκὴ ποιῶντα, μηδὲ διεψευσμένως καὶ μεθ' ὑποκρίσεως, ἀνενδεῆ τοῦ ἄλλον ποιῆσαι τι ἢ μὴ ποιῆσαι· ἔτι δὲ τὰ συμβαίνοντα καὶ ἀπονεμόμενα δεχόμενον, ὡς ἐκεῖθεν ποθεν ἐρχόμενα, ὅθεν αὐτὸς ἦλθεν· ἐπὶ πᾶσι δὲ τὸν θάνατον ἴλεω τῇ γνώμῃ περιμένοντα, ὡς οὐδὲν ἄλλο, ἢ λύσιν τῶν στοιχείων, ἐξ ὧν ἕκαστον ζῶον συγκρίνεται » (2). Φιλοσοφία, τοιαῦτα ὁμολογοῦσα δόγματα δι' ἐνὸς τῶν πρωτίστων αὐτῆς ἀντιπροσώπων, ὃν ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων ἀνεβίβασεν ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ὄρου.

(1) Ὅταν τις ἀμάρτη εἰς σέ, εὐθὺς ἐνθυμοῦ τί ἀγαθὸν ἢ κακὸν ὑπολαβοῦν ἤμαρτε· τοῦτο γὰρ ἰδὼν ἐλεήσει αὐτὸν καὶ οὔτε θαυμάσει οὔτε ὀργισθήσει (Μάρκ. Λύρηλ. τῶν εἰς ἑαυτὸν).

(2) Αὐτόθι, Β', § 17.

νου, οὐδέν γενναῖον ἠδύνατο νὰ διαπράξῃ ἐν κοινωνίᾳ, ἧς ὁ ὕψιστος σκοπὸς εἶνε νὰ ζήσῃ, πραγματοῦσα τὴν ἀρετὴν ὡς σκοπὸν καὶ τέλος. Καὶ ἦτο ἀληθῶς ὁ ἀπελπισμὸς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ ἐμπνέων τοιαῦτα δόγματα ἐν ταῖς ὁμολογίαις τῆς Στοᾶς, ὡς καὶ ἐν τοῖς πεισιθανάτοις συγγράμμασι τοῦ Ἡγησίου.

Ἡ φιλοσοφία τῶν Στωικῶν ἦτο φυσικὸς πανθεισμὸς· « ὅλον δὲ τὸν κόσμον σὺν τοῖς ἑαυτοῦ μέρεσι προσαγορεύουσι θεόν . . . διὸ δὴ καὶ Ζεὺς λέγεται ὁ κόσμος ». Ὅπως κύρια τοῦ ἀνθρώπου συστατικὰ εἶνε ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, οὕτω καὶ ἐν τῷ σύμπαντι, τῷ μεγάλῳ τούτῳ σώματι τῆς φύσεως, ὕλη καὶ θεότης εἶνε στενώτατα ἀλλήλοις συνδεδεμένα στοιχεῖα, ἀδύνατον δὲ νὰ κατανοηθῶσιν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων. Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τῆς ψυχῆς τοῦ παντός, ἐπίσης ἐνσώματος οὔσα καὶ ὑλική, ὅπως ἐκείνη, ἰσταμένη δ' ὑπὸ τὴν ἐνέργειαν καθολικοῦ τινος νόμου καθ' εἰμαρμένην καὶ ἐπανερχομένη μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ σώματος εἰς τὴν ἀρχικὴν ὕλην, ἐξ ἧς παρήχθη. « Ὁμολογουμένως τὸ τῇ φύσει ζῆν, τοῦτ' ἐστὶ τὸ κατ' ἀρετὴν ζῆν », εἶπεν ὁ Ζήνων, ὁ πρωτοστάτης τῆς αἰρέσεως, καὶ τοῦτο ἦτο κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον τὸ ἄρχον παρά τῇ Στοᾷ δόγμα. Ὅπως ἡ εὐτυχὴς ὁ ἀνθρώπος, πρέπει, εἰ δυνατόν, νὰ ζῆ καθ' ἑαυτόν, μηδεμίαν ἢ ὅσον ἐνεστὶν ἐλαχίστην ἀνάγκην λαμβάνων τῶν ὁμοίων του, ἀνεξάρτητος τοῦ ἄλλου κόσμου, πραγματοῦν τὴν ἀρετὴν κατὰ τὰ ἐπιτάγματα τῆς φύσεως.

Τοιαύτη αὐτάρκεια, ἀπὸ γενναίων ἀρχῶν καὶ ροπῶν τὸ πρῶτον ἀπορρέουσα, εἶπετο νὰ μεταπέσῃ βαθμηδὸν εἰς φιλαυτίαν. Ὁρμώμενοι ἀπὸ τῆς ἀρχῆς οἱ Στωικοί, ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶνε εὐτυχὴς ἐν τῇ ἀπολαύσει πάσης ἠθικῆς αὐταρκειας, ὡς οἷόν τε ἀνεξάρτητος καὶ καθ' ἑαυτόν, ἄνευ ξένης συνεργίας καὶ συμμετοχῆς, ἐκήρυξαν τὸν αὐτάρκη, τὸν ὀλίγας ἔχοντα χρείας ὡς τὸν εὐδαιμονέστατον τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ βαθμηδὸν ἡ στωικὴ φιλαυτία παρεξέτραπεν πέρα παντὸς αἰσθήματος καὶ πάθους· ὁ μὴ λαμβάνων οὐδενὸς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἀνάγκην, ὁ ἐν ὀλίγοις ἐξαρκούμενος, οὗτός ἐστιν ὁ σοφώτατος τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ὡς ἐν τῇ ὑπεροφίᾳ αὐτοῦ ἔλεγεν ὁ Χρῦσιππος, « μείζονα ὠφέλειαν ἔχει ὁ Ζεὺς ἀπὸ τοῦ σοφοῦ, ἢ ὁ σοφὸς ἀπὸ τοῦ Διός ».

Πλείστα συνέγραψαν οί Στωικοί (1) περί δικαίου και πολιτείας, άλλ' ελάχιστα άποσπάσματα, περισωθέντα μέχρις ήμῶν, έρμηνεύουσι τήν περί τούτων φιλοσοφικήν αὐτῶν διδασκαλίαν. Τὸ δίκαιον άπέρρεεν άπό τοῦ Διός, άπό τῆς θεότητος· « οὐ γάρ έστιν εύρεΐν τῆς δικαιοσύνης άλλην άρχήν, οὐδέ άλλην γένεσιν, ἢ τήν τοῦ Διός και τῆς κοινῆς φύσεως » (2). Τοῦτο τὸ δίκαιον εΐνε άπόλυτον, τὸ άληθές δίκαιον, οὐ ἡ ύπερτάτη έκδήλωσις, ὁ νόμος, « πάντων έστι βασιλεύς, θεΐων τε και ανθρώπινων πραγμάτων. Δεΐ δέ αὐτὸν προστάτην τε εΐναι τῶν καλῶν και αΐσχυρῶν, και άρχοντα και ἡγεμόνα· και κατά τοῦτο κανόνα τε εΐναι δικαίων και άδίκων, και τῶν φύσει πολιτικῶν ζῳῶν, προσεκτικὸν μὲν ὧν ποιητέον, άπαγορευτικὸν δέ ὧν οὐ ποιητέον ». Πρῶτοι οί Στωικοί άκριβέστερον τοῦ Σωκράτους και τοῦ Ἄριστοτέλους κατενόησαν τά ὅρια μεταξύ φυσικοῦ και θετικοῦ δικαίου, τὸ δίκαιον φύσει και μῆ θέσει ὀρίσαντες (3), ὅπερ ἡγνόει κατά τὸ μάλλον και ἥττον ἡ έλληνική άρχαιότης.

ἌΟ Χρύσιππος έκάλει τὸν άνθρωπον « τῶν φύσει πολιτικῶν ζῳῶν » ἔμφυτον ἔχοντα τὸ πρὸς κοινωνικότητα και πολιτικὸν βίον αΐσθημα. Ἡ ένότης τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, κατά τήν πανθειστικήν τῆς Στωΐς έννοιαν, και έντεῦθεν ἡ ιδέα τῆς ανθρώπινης κοινωνίας και ένότητος, κατενοεΐτο τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Στωικῶν έν πληρεστέρχ τῶν προηγουμένων φιλοσοφικῶν συστημάτων έννοιχ. ἌΟ Μάρκος Λύρῆλιος ἔλεγεν· « Ὅσα κοινού τινος μετέχει πρὸς τὸ ὁμογενές σπεύδει. Και τοίνυν πᾶν τὸ κοινῆς νοερχς φύσεως μέτοχον πρὸς τὸ συγγενές ὁμοίως σπεύδει ἢ και μάλλον. Ὅσα γάρ έστι κρεΐττον πρὸς τὰ άλλα, τοσούτῳ και πρὸς τὸ συγκιρνχσθαι τῷ οΐκείῳ και συγγεΐσθαι έτοιμότερον. Εὐθὺς γοῦν έπί μὲν τῶν άλόγων εύρέθη σμῆνη . . . οἶον ἔρωτες. Ἐπί δέ τῶν λογικῶν ζῳῶν πολιτεΐαι, και φιλΐαι, και οΐκοι, και σύλλογοι, και έν πολέμοις συνθῆκαι και άνοχαί. Ἐξέσσαν γοῦν εύροι τις αν γεῶδές τι και μηδενός γεῶδους προσαπτόμενον ἡπερ άνθρωπον ανθρώπου άπεσχισμένον » (4).

(1) Πολλά μὲν αὐτῷ Ζήνωνι, πολλά δέ Κλεάνθει, πλείστα δέ Χρυσίππῳ γεγραμμένα τυγχάνει περί πολιτείας (Δ. Λαέρτ.).

(2) Πλουτ. Στωικ. 9.

(3) Φύσει τε τὸ δίκαιον εΐναι, και μῆ θέσει, ὡς και τὸν νόμον και τὸν ὀρθὸν λόγον (Δ. Λαέρτ. Ζ', 66).

(4) Μάρκ. Λύρῆλ. τῶν εΐς έαυτὸν Θ', § 9.

Δύσκολον νὰ ὀρισθῆ πῶς κατὰ τὰ διάφορα αὐτῆς στοιχεῖα ἐξήτα-
ζον οἱ Στωικοὶ τὴν πολιτείαν, ἔνεκα τῆς ἀπωλείας τῶν περὶ αὐτῆς
γραφέντων. Ἐν τούτοις βέβαιον εἶνε, ὅτι δὲν ὁμοφωνοῦσι πάν-
τες πρὸς ἀλλήλους κατὰ τὰ καθέκαστα. Πολιτείαν καλλίστην ὠρίζον
τὴν ἐκ δημοκρατίας, βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας μεμιγμένην. Φαίνε-
ται ὡσαύτως, ὅτι αἱ ἀρχαὶ τῆς κοινογαμίας καὶ τῆς κοινοκτησίας δὲν
ἦσαν ἀλλότρια πρὸς τὰ πολιτικὰ τῶν Στωικῶν δόγματα. Ὁ Χρύ-
σιππος, ἐνῶ ἔγραψεν ἐν τῇ Πολιτείᾳ αὐτοῦ περὶ τῆς ἰδιοκτησίας, ἀν-
τικρούων τὰς κοινοκτημονικὰς ἰδέας τῆς πλατωνικῆς πολιτείας, ἀφ'
ἐτέρου ἐν τῷ αὐτῷ συγγράμματι συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς κοινογαμίας,
ὑπὸ τὴν ἀπεχθεστάτην αὐτῆς μορφήν, ἀρνούμενος πάντα τὰ ἀνθρώ-
πινα ἐνστικτα καὶ αἰσθήματα, δογματίζων « καὶ μητράσι συνέρχε-
σθαι, καὶ θυγατράσι, καὶ υἱοῖς » (1). Ἐν γένει τὰ δόγματα ταῦτα,
οὐχὶ ἀσυνήθη κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ πολιτείᾳ, δὲν
ἠμφισβητήθησαν περὶ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς πνευματικῆς παρακ-
μῆς καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἀποσυνθέσεως· ἡ διάλυσις
τῆς πολιτείας ἔσχεν ἐπακολούθημα τὴν διάλυσιν τῆς οἰκογενείας καὶ τὸν
κλόνον πάντων τῶν ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν νόμων. Οἱ πλείστοι τῶν
Στωικῶν κοινὰς ἐδογματίζον τὰς γυναῖκας, πρὸς δὲ « μήθ' ἱερά, μήτε
δικαστήρια, μήτε γυμνάσια ἐν ταῖς πόλεσιν οἰκοδομεῖσθαι· νόμισμα
δ' οὔτ' ἀλλαγῆς ἔνεκεν οἴεσθαι δεῖν κατασκευάζειν οὔτ' ἀποδημίας ».

Ἡ δουλεία, μεθ' ὅλας τὰς φιλανθρώπους τῆς Στοᾶς τάσεις, μεθ'
ὄλην τὴν εὐρυτέραν σύλληψιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἦτις ἀρχεται
ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας ταύτης διατυπουμένη, ἐδικαιολογήθη ὑπὸ τῶν
πρώτων Στωικῶν. Μόνος ὁ σοφός, τουτέστιν ὁ ἐνάρετος, εἶνε ἐλεύθε-
ρος, οἱ δὲ φαῦλοι, οἱ μὴ σοφοί, δοῦλοι· εἶνε δὲ ἡ ἐλευθερία, ἔλεγεν ὁ
Ζήνων, ἐξουσία αὐτοπραγίας, ἡ δὲ δουλεία στέρησις αὐτοπραγίας·
εἶνε δὲ καὶ ἄλλη δουλεία, « ἡ ἐν ὑποτάξει, καὶ τρίτη ἡ ἐν κτήσει τε καὶ
ὑποτάξει, ἡ ἀντιτίθεται ἡ δεσποτεία, φαύλη οὔσα καὶ αὕτη » (2).
Ἐπίσης Ποσειδώνιος ὁ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, ἐν τῇ τῶν ἱστοριῶν ἐνδε-
κάτῃ « φησὶ πολλοὺς τινὰς ἑαυτῶν οὐ δυναμένους προίστασθαι διὰ τὸ
τῆς διανοίας ἀσθενὲς ἐπιδοῦναι ἑαυτοὺς εἰς τὴν τῶν συνετωτέρων
ὑπηρεσίαν, ὅπως παρ' ἐκείνων τυγχάνοντες τῆς εἰς τὰ ἀναγκαῖα ἐπι-

(1) Δ. Λαέρτ. IB', 188.

(2) Αὐτόθι, Z', 121.

μελείας, αὐτοὶ πάλιν ἀποδιδῶσιν ἐκείνοις δι' αὐτῶν, ἅπερ ἂν ὄσιν ὑπηρετεῖν δυνατοί» (1). Ἄλλ' ἐὰν οἱ πρῶτοι Στωικοὶ ἀπεδέξαντο τὴν δουλείαν μὴδὲν ἐκτιμήσαντες πρὸ τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτῶν τύπου, οἱ τελευταῖοι ἔρρηξαν ἀλγεινὴν κραυγὴν διαμαρτυρίας ὑπὲρ τοῦ δούλου· καὶ οὕτω συνηντήθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ἀπόστολοι τῆς φιλανθρωπίας, ζηλωταὶ τῆς ἰσότητος καὶ ἀδελφότητος τῶν λαῶν, τρεῖς Στωικοὶ, οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν τελευταίων, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ Σενέκας, ὁ Ἐπίκτητος· αὐτοκράτωρ ὁ πρῶτος, αὐτοκρατορικὸς σύμβουλος καὶ μεγιστὰν ὁ δεύτερος, δοῦλος ἐκ Φρυγίας ὁ τρίτος. Ἐξομολογούμενος εἰς ἑαυτὸν ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, πρῶτος ἀναπτύσσει τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὴν ἀληθῆ αὐτῆς ἔννοιαν· « πόλις καὶ πατρίς ὡς μὲν Ἀντωνίῳ μοι ἢ Ἰώμῃ, ὡς δὲ ἀνθρώπῳ ὁ κόσμος· τὰ ταῖς πόλεσιν οὖν ταύταις ὠφέλιμα μόνον ἐστὶ μοι ἀγαθὰ» (2)· ὁ δὲ Σενέκας μετ' ἀγανακτήσεως ἐπιτίθεται κατὰ τῶν ὑπερμάχων τῆς δουλείας, κηρύττων ἐξ ὀνόματος τῶν δικαίων καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπότητος ὅτι ὁ δοῦλος καλούμενος ἐγεννήθη ἀπὸ τῆς αὐτῆς μετὰ τοῦ ἐλευθέρου γαστρός, ἀπολαύει τοῦ αὐτοῦ οὐρανοῦ, ἀναπνέει τὸν αὐτὸν ἀέρα, ζῆ καὶ θνήσκει ὡς οὗτος· καὶ ἐπὶ τέλους ὁ Ἐπίκτητος, ὁ ἐκ Φρυγίας δοῦλος, ἐπιφωνεῖ μετὰ τῆς αὐτῆς ἀνθρωπίνης αὐτοσυνειδησίας τὰ πρωτάκουστα ταῦτα ῥήματα ἐλευθέρου δούλου, ἅτινα κατὰ πρώτην ἴσως φοράν ἐνωτίζετο ὁ ἀρχαῖος κόσμος· « ὅταν ὁ τύραννος εἶπῃ τινὶ, δῆσω σου τὸ σκέλος· ὁ μὲν τὸ σκέλος τετιμηκῶς λέγει· Μὴ, ἐλέησον· ὁ δὲ τὴν προαίρεσιν τὴν ἑαυτοῦ, λέγει· Ἐἴ σοι λυσιτελέστερον φαίνεται, δῆσον . . . Ἐγὼ σοι δείξω, ὅτι κύριός εἰμι. Πόθεν σύ; ἐμὲ ὁ Ζεὺς ἐλεύθερον ἀφῆκεν· ἢ δοκεῖς, ὅτι ἔμελλε τὸν ἴδιον υἱὸν ἔσθ' ἑν καταδουλοῦσθαι; τοῦ νεκροῦ δέ μου κύριός εἰ, λάβε αὐτόν» (3).

Ἦτο ἴδιον, ἀπὸ τῶν Πυθαγορείων ἔτι, τοῖς ἔλλησι φιλοσόφοις ἡ ροπή πρὸς δημιουργίαν νέων πολιτειῶν. Πλείστοι τῶν Στωικῶν ἐν τοῖς πρώτοις χρόνοις τῆς αὐτῶν ἀκμῆς ἀπεπειράθησαν νὰ ὀργανώσωσι πολιτείας, συμφώνως πρὸς τὰ πολιτικὰ αὐτῶν δόγματα, ἀλλ' ἀπασαί ἐναυάγησαν· ἡ ἀνθρωπότης δὲν ἠδύνατο νὰ κατανοήσῃ τὰ ιδεώδη αὐτῶν ἐν ἐποχῇ, καθ' ἣν πᾶσα πολιτικὴ ἀρετὴ καὶ κοινωνικὴ ἀλλη-

(1) Ἀθῆν. Γ', 263 c.

(2) Μάρκ. Αὐρήλ. τῶν εἰς ἑαυτὸν Γ', § 44.

(3) Ἀρρ. Ἐπικτ. Ἐγχειρ. Α', 19.

λεγγύη ἀπεσβέννυτο ὑπὸ τὴν νοσηρὰν πνοὴν τῆς διαλύσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου, μάτην δ' ἠγωνίζετο ἡ Στοά, ζητοῦσα νὰ μεταρρυθμίση καὶ διοργανώσῃ φθίνουσαν κοινωνίαν. Πρὸ παντὸς τὸ ἰδεώδες αὐτῆς ἦτο παγκόσμιος πολιτεία, ἐνιαῖον κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν πᾶν, ὁποῖον ἐφρόνουσ' ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπεπειράθη νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ Ἀλέξανδρος. « Τοῦτο Ζήνων μὲν, λέγει ὁ Πλούταρχος, ἔγραψεν ὡσπερ ὄναρ ἢ εἰδωλον εὐνομίας φιλοσόφου καὶ πολιτείας ἀνατυπωσάμενος, Ἀλέξανδρος δὲ τῷ λόγῳ τὸ ἔργον παρέσχεν. Οὐ γάρ, ὡς Ἀριστοτέλης συνεβούλευεν αὐτῷ, τοῖς μὲν Ἑλλησιν ἡγεμονικῶς, τοῖς δὲ βαρβάροις δεσποτικῶς χρώμενον — πολεμοποιῶν φυγῶν ἐνέπλησε καὶ στάσεων ὑπούλων τὴν ἡγεμονίαν· ἀλλὰ κοινὸς ἦκειν θεόθεν ἀρμωστής καὶ διαλλακτῆς τῶν ὄλων νομιζων, οὓς τῷ λόγῳ μὴ συνῆγε, τοῖς ὅπλοις βιαζόμενος, εἰς τὸ αὐτὸ συνενεγκῶν τὰ πανταχόθεν — μίξας τοὺς βίους καὶ τὰ ἦθη καὶ τοὺς γάμους καὶ διαίτας, πατρίδα τὴν οἰκουμένην προσέταξεν ἡγεῖσθαι πάντα » (1).

Θεῖον τὸ ὄνειρον. Ἡ ἠθικὴ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐνότης κατὰ πρῶτον παρίσταται τοσοῦτον τελεία· τὸ ἐλληνικὸν ἄστυ μεταβάλλεται αἰφνης εἰς παγκόσμιον πατρίδα. Ἀλλ' εἶνε πραγματικὴ ἡ πατρίς αὕτη, φέρει ὅστ'α καὶ σάρκα, πολιτικὴν συνείδησιν καὶ ἐλευθερίαν, ἢ εἶνε ἰδιόρρυθμον ἰνδαλμα, ὑπομιμνησκον τὰς πτήσεις τῆς πλατωνικῆς πολιτείας καὶ τὰ παραβολώτατα σχέδια τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἡ πολιτεία αὕτη τοῦ Ζήνωνος, περὶ ἧς ὁ αὐτὸς Πλούταρχος παραδίδει καὶ πάλιν τὰ ἐξῆς: « καὶ μὴν ἡ πολὺ θαυμαζομένη πολιτεία τοῦ τὴν στωικὴν αἵρεσιν καταβαλομένου Ζήνωνος εἰς ἓν τοῦτο συντείνει κεφάλαιον, ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ κατὰ δήμους οἰκῶμεν, ἰδίοις ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίοις, ἀλλὰ πάντα ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἰς δὲ βίος ἦ καὶ κόσμος, ὡσπερ ἀγέλης συννόμου, νόμῳ κοινῷ συντρεφομένης » ; (2) Εὐρυτάτη ἀληθῶς ἰδέα κοσμοπολιτισμοῦ καὶ φιλανθρωπίας, ἐκδηλωθεῖσα βραδύτερον διὰ τῶν λόγων τούτων τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου: « ὁ κόσμος ὡσανεὶ πόλις ἐστίν ».

Ἀλλὰ τίς ἡ ἀφορμὴ τοῦ ἐξάρχοντος τούτου κοσμοπολιτικοῦ πνεύματος ἐν τοῖς πολιτικοῖς τῶν Στωικῶν φιλοσοφήμασι, τῆς νέας ταύτης ἰδέας, ἥτις κατὰ πρῶτον ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ; Ἡ Στοά

(1) Πλουτ. Ἀλεξ. τύχης.

(2) Πλουτ. Ἀλεξ. ἀρετῆς Α', 6.

εἶχεν ἀκμάση δις, ἀπαξ μὲν ἐν Ἑλλάδι μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρχῆς τῶν Μακεδόνων, δεύτερον δὲ ἐν Ρώμῃ, ὅποτε αὕτη καθίστατο κυρία ὅλου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, πάντες δὲ ἀπὸ πάσης γωνίας γῆς ἔσπευδον πρὸς αὐτήν. Πνεύματα ἀνήσυχτα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἄνδρες ἀπὸ ποικίλων χωρῶν καὶ λαῶν ἐξελληνισθέντων ἢ ὑποστάντων τὴν ἐλληνικὴν ἐπίδρασιν καταγόμενοι, ἰδόντες τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος αὐτῶν καταλελυμένην, ἑαυτοὺς δ' ὅτε μὲν φυγάδας, ὅτε δὲ προγεγραμμένους, οἱ Στωικοί, ἐν τῇ εὐρύτητι τοῦ πνεύματος αὐτῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν συγχρόνων περιστάσεων, συνέλαβον τὴν ἰδέαν ταύτην τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ ὡς τὴν τελευταίαν λέξιν τῆς πολιτικῆς αὐτῶν θεωρίας. Ἐν τῇ ἠθικῇ καὶ πνευματικῇ καταστάσει τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ ἀναπηδήσῃ ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς καὶ ἡ ἰδέα αὕτη. Ἡ ἐλευθερία εἶχε καταλυθῆ ἀπανταχοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου· πατρίς δὲ μὴ ἐλευθέρα καθίσταται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κενή, ἀφηρημένη, χιμαιρικὴ λέξις· κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἀναλόγων περιστάσεων διετυποῦτο τὸ ἄπελπι δόγμα:

« Ubi bene, ibi patria ».

Ἐντεῦθεν ὁ κοσμοπολιτισμὸς τῆς Στωᾶς καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ρώμῃ, ἐνθα αὕτη, ἀποβαλοῦσα τὸν ἀφελῆ τοῦ "Ἕλληνας τρίβωνα, ἀνεβλήθη τὴν αὐστηρὰν ρωμαϊκὴν τήβεννον, παρισταμένη ὡς ἀληθῆς καὶ πιστῆ ἐκδήλωσις κόσμου, ἀποσυρομένου βαθμηδὸν ἀπὸ τῆς σκηνῆς τῆς δράσεως καὶ αὐτοκτονοῦντος.

Ὁ κοσμοπολιτισμὸς τῆς Στωᾶς ἐξεθειάσθη πολλάκις. Ἀληθῶς· εἶνε ἡ πρώτη ἐμφάνεια καὶ ἐκδήλωσις τοῦ νεωτέρου πνεύματος, ὑπὸ εὐρύτεραν ἔννοιαν ἀποκαλυπτομένου ἐν τῇ ἱστορικῇ καὶ πολιτικῇ συνειδήσει τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀδελφον ἂν ὁ κοσμοπολιτισμὸς οὗτος ὑπῆρξεν ἐπακολούθημα τοῦ πανθειστικοῦ τῶν Στωικῶν συστήματος, τῆς ἠθικῆς αὐτῶν διδασκαλίας ἢ τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τῆς ποικίλης συγχύσεως τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀτόμων καθ' ἣν στιγμὴν ἐφιλοσόφουν οὗτοι ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ρώμῃ. Ἀλλ' ἐὰν ἡ θεωρία αὕτη εἶχεν ὅπωςδῆποτε ἐν Ρώμῃ τὸν ἱστορικὸν αὐτῆς λόγον, εὐχερῶς ἐρμηνευομένη ἐν ταῖς μελαγχολικαῖς σκέψεσι ρωμαίου αὐτοκράτορος, ὑφ' ὃν ἔκυπτον ἅπαντα τῆς γῆς τὰ ἔθνη, ἐν Ἑλλάδι, τῇ

τέως διεσπασμένη εἰς μικροσκοπικώτατα, μέχρι θανάτου ἀντίζηλα, πολιτικὰ συστήματα, εἶνε θλιβερόν σύμπτωμα παρακμῆς. Ὁ κοσμοπολιτισμός τῶν ἐν Ἑλλάδι Στωικῶν δὲν εἶχε τὴν ἀνωτάτην ἐκείνην φιλοσοφικὴν ἔννοιαν περὶ τῆς καθολικῆς ἀλληλεγγύης καὶ ὀργανώσεως τῆς ἀνθρωπότητος ὑπὸ ἀμόσπονδον πολιτείαν, ἣν ἐπιζητεῖ σήμερον ἡ συνείδησις τῆς νεωτέρας κοινωνίας· τὸ χιμαιρικὸν κατασκεύασμα τῆς Στοᾶς ἦτο συγκεχυμένον ὄνειρον πεπλανημένων πνευμάτων, ἐστερημένων πατρίδος, οὐδὲν παρέχον ἐχέγγυον πραγματοποιήσεως ἐν οἱάδηποτε περιόδῳ τῆς ἱστορίας. Αἱ ποικίλαι τῶν λαῶν καὶ τῶν ἐθνῶν ἀντιθέσεις, ἀπορρέουσαι ἐξ ἀτομικότητος καὶ ἰδιοφυίας, ἀναγκαίως πρὸς τὴν δημιουργικὴν αὐτῶν ἐργασίαν, παραγόμενα οὐχὶ τυχαίων ἀφορμῶν, ἀλλὰ φυσικῶν νόμων, ἀδύνατον νὰ στέρξωσι ποτε καθολικὴν πολιτείαν, ἣν ὠνειροπόλησεν ἡ ἀσκητικὴ φαντασία τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Τοῦτο δὲν κατενόησεν ἡ Στοά, ἥτις, ὑποστᾶσα τὴν ἐπίδρασιν τῆς πολιτικῆς διαλύσεως τῆς ἐποχῆς, μεθ' ὅλας τὰς ὑπηρεσίας, ἃς προσήνεγκε τῇ ἀνθρωπότητι, μεθ' ὅλον τὸν ἀπονεμηθέντα αὐτῇ τίτλον ὑπὸ τοῦ Σενέκα, ὅτι ἐθεμελίωσε τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξασκήσῃ τὴν εὐεργετικὴν ἐπιρροήν, ἣν ἠδύνατό τις νὰ ἐλπίζῃ ἐκ τῶν πολλῶν αὐτῆς ἠθικῶν πλεονεκτημάτων, δι' ἃ κατέσχευεν ἐπιφανῆ θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, πρώτη συλλαβοῦσα καθαρώτερον τὸν ἀληθῆ τύπον τῆς ἀνθρωπίνης ιδέας.

Οὕτως ἡ ἀρχαία πολιτεία, ἀπολέσασα τὴν ἀτομικότητα καὶ τὴν ζωὴν ἐν τῇ πάλῃ τῶν πολιτικῶν κομμάτων, ὑφ' ὧν ἐξήντηθη, ἐξεληθοῦσα τοῦ ἄστεως τὸ πρῶτον, τῆς Ἑλλάδος ἀμέσως, ἠφάνισθη ἐν τῇ ἀφήρημένῃ ιδέᾳ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλὰ σὺν τῇ πολιτικῇ θεωρίᾳ κατεστράφη καὶ ἡ ιδέα τῆς πατρίδος, τῆς ἐλευθερίας, τοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τέλους, ὅστις εἶνε ἀείποτε παραγόμενον τῆς ἀτομικότητος τῶν λαῶν, τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἐργασίας καὶ ἰσχύος, τῶν ἀγώνων αὐτῶν. Ἐν τοιαύτῃ στιγμῇ ἐπιφαίνεται ὁ κοσμοπολιτισμός τῆς Στοᾶς ὡς ἡ ἄρνησις τῆς ἐθνικῆς αὐτοσυνειδήσεως, ἡ ὀλιγωρία τῆς πατρίδος, ἡ ἀποκαρτέρησις τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἡ αὐτοκτονία τῆς Ἑλλάδος.